

УДК 314.18:94(47+57)(477)''1941/1945''

СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛЮДСЬКИХ ВТРАТ ВОРОГУЮЧИХ СТОРІН ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ Частина 2. Втрати Червоної Армії

Лавер О. Г. (Ужгород)

В статті вивчаються питання військових втрат Радянського Союзу, Німеччини та їх союзників у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Також розглядаються втрати цивільного населення СРСР та українського народу у цій війні.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, загальні втрати населення, військові втрати.

Визначення втрат Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни є складним завданням через ряд обставин.

По-перше, слід відзначити погану постановку обліку кадрів та погану збереженість документів, особливо за 1941-1942 роки. Справа в тому, що після радянсько-фінської війни рядовий та сержантський склад Червоної Армії був позбавлений посвідчень особи – книжок червоноармійця, що не тільки відкривало широкі можливості для розвідників та диверсантів противника (їм досить було мати червоноармійську форму і знати номери дислокованих в даному районі частин), але й ускладнювало визначення чисельності особового складу та величини втрат навіть у мирний час. У переддень нового 1941 року майбутній маршал Конев підняв питання про введення в Червоній Армії похоронних команд, але Сталін відповів, що непотрібно [1]. Очевидно, вважалося, що «Красная Армия всех сильнее» і в похоронних командах не буде потреби. Правда, 15 березня 1941 року з'явився наказ Наркома оборони №138 «Положение о персональном учете потерь и погребении личного состава Красной Армии в военное время» [2, с.314-315]. Згідно з цим наказом, для бійців та командирів вводилися індивідуальні медальйони, де вказувалися ПІБ, звання, рік та місце народження, адреса сім'ї його власника. Солдати ці медальйони називали «смертниками» [1]. Але весь особовий склад Червоної Армії забезпечити медальйонами не встигли, більше того, 17 листопада 1942 року меда-

льйони були відмінені [2, с.315]. Відміна медальйонів, хоча й диктувалася бажанням не пригнічувати військовослужбовців думками про можливу смерть (багато хто з цієї причини взагалі відмовлявся брати медальйони), але це все ще більше заплутало облік втрат. Книжки червоноармійця були введені 7 жовтня 1941 року, але ще на початку 1942 року не всі червоноармійці були ними забезпечені [2, с.315]. Через великі втрати і, як наслідок, велику плінність особового складу, питання його обліку в Червоній Армії протягом війни було вкрай незадовільним. В наказі замнаркома оборони від 12 квітня 1942 року відзначалося, що на персональному обліку перебувала тільки третина дійсного числа вбитих [2, с.315], а наказ наркома оборони, виданий через три роки (7 березня 1945 року), констатував, що «... военные советы фронтов, армий и военных округов не уделяют должного внимания этому вопросу» [2, с.315]. Ось конкретний приклад, який характеризує рівень обліку у частинах Червоної Армії. За офіційними радянськими даними, Кенігсберг штурмувало 134 тис. червоноармійців, зате медаль «За взятіє Кенігсберга» одержало 740 тис. чоловік! [3].

По-друге, причиною того, що «внизу» погано вівся облік кадрів, було також те, що «згори» не було єдиної структури, яка би протягом всієї війни займалася цією справою. Якщо вести мову про загиблих, то цим питанням по черзі займалися в Генеральному штабі, потім в Головному управлінні формування та укомплектуван-

ня військ, потім в Центральному бюро з персонального обліку втрат особового складу діючої армії, а потім в Головному управлінні кадрів [4].

По-третє, Сталін та радянське керівництво настільки «високо» цінували пам'ять про polegших червоноармійців, що видали в квітні 1942 року постанову Раднаркому, згідно з якою завдання по похованню загиблих бійців Червоної Армії покладалося не на державу, а на виконкомі місцевих та обласних рад, тобто, реально на колгоспи [1]. Постанова від 18 лютого 1946 року, окрім місцевих рад, покладала обов'язки по похованню загиблих червоноармійців ще й на місцеві військкомати [1]. Як ці постанови виконувалися, можна дізнатися з джерела [5]: станом на 2007 рік не поховано, або вважаються втраченими поховання 4-4,5 млн. солдатів та офіцерів Червоної Армії. Потрібно додати ще таке. У випадку санітарних поховань залишків радянських воїнів, документи, які знаходили у загиблих, передавалися у військкомати, де вони в більшості випадків таємно знищувалися [5]. Причина цього була проста: сім'я солдата, який загинув на фронті, в 50-х роках отримувала щомісячну допомогу у розмірі 5 рублів, а сім'я того, хто пропав безвісти, не одержувала нічого [5]. На кожному «невідомому солдату» держава економила, таким чином, 60 рублів щороку. Сума невелика, але не слід забувати, що на кінець війни нараховувалося від 5 до 9 млн. тих, хто пропав безвісти [5]. Наприклад, в 2007 році в Росії було виявлено й поховано 14.587 залишків бійців Червоної Армії, але в них було знайдено всього 506 документів, медальйонів та інших речей, які дозволяють ідентифікувати особу, причому вдалося точно ідентифікувати тільки 162 чоловіки [6]. В травні 2007 року на Україні, на Донеччині, з 150 залишків загиблих червоноармійців вдалося ідентифікувати по книжці червоноармійця тільки одного [7]. З огляду на вищесказане, не можна не погодитися з думкою авторів книги [8, с.227, 243] про те, що в епоху сталінізму людські життя не просто не мали ніякої ціни, а й були своєрідною сировиною для досягнення вищих державних цілей. У даному випадку, для перемоги над Німеччиною.

По-четверте. Під час бойових дій кожна з сторін намагається применшити свої власні втрати, і навпаки – завищити втрати супротивника. В Червоній Армії первинні звіти про втрати (на рівні командирів взводів), як правило, в архівах не зберігалися [9, с.9]. Звіти командира базувалися як на особистих враженнях від результатів бою, де він спостерігав можливу загибель своїх бійців, так і на показаннях підлеглих про загибель когось з товаришів, а також на фактах відсутності когось з бійців після завершення бою. Тут був присутній суб'єктивний фактор, оскільки автор звіту намагався применшити дані про власні безповоротні втрати, або повідомити про них із запізненням. Це дозволяло одержувати

додаткові пайки і поряд з завищеними даними про втрати ворога покращувати думку начальства про результати власної бойової діяльності. Вищестоящі інстанції (на рівні командирів рот, батальйонів, полків і т.д.) такі дані в свою чергу ще більше «покращували». Слід мати на увазі, що цим «грішили» не тільки в Червоній Армії, але й у вермахті. А. Буровський [10, с. 488] з цього приводу зауважує, що якщо приймати всерйоз всі дані Совінформбюро то вийде, що Червона Армія в роки війни перебила 3 мільярди (!) солдатів вермахту, а вермахт, в свою чергу, якщо вірити пропаганді Геббельса, перебив на Східному фронті 1 мільярд червоноармійців. Загалом виходить, що упродовж 1941-1945 років з обох боків загинуло 4 млрд. військових! І це в той час, коли в 1950 році, через 5 років після закінчення війни, все населення Земної кулі складало 2,528 млрд. чоловік [11].

Тобто, подібна інформація про втрати ворогуючих сторін сміливо заслуговує на роль «каламутного джерела», і її аж ніяк не можна використовувати для конкретних розрахунків. Більше того, подібні маніпуляції з цифрами приводили до серйозних прорахунків під час планування бойових операцій. Ось конкретний приклад. 5 травня 1942 року, напередодні німецького наступу в Криму, Генеральний штаб Червоної Армії підготував «Сводную ведомость о трофеях наших войск и потерях противника за период с 6 декабря 1941 года по 20 апреля 1942 года». З її текстом можна познайомитися в [12, с.303 - 307]. В цьому документі твердиться, що за вказаний період часу вермахт втратив тільки вбитими 786 тис. чоловік, а загальні втрати (разом з пораненими і обмороженими) склали 2,5 млн. чоловік, тобто 75 % всієї чисельності німецьких військ на Східному фронті [12, с.120, 304]. З цих даних виходило, що Німеччина – на порозі капітуляції, а тому наступ Червоної Армії під Харковом та на Керченському півострові був цілком логічним та обгрунтованим. Як виявилось, насправді всі німецькі втрати за вказаний проміжок часу склали 373.876 чоловік, в тому числі 99.991 вбитими та тих, хто пропав безвісти [12, с.120]. А тому замість очікуваної капітуляції радянське керівництво одержало несподіваний наступ вермахту, в результаті чого німці дійшли до Волги та передгір'їв Кавказу.

Через відсутність точної інформації, дані більшості дослідників про втрати Червоної Армії носять приблизний характер. Різні методи обчислення військових втрат наведені в статті професора Л. Рибаківського [13]. Точною є тільки цифра загиблих офіцерів Червоної Армії. Підрахунок втрат офіцерів зайняв багато років і був завершений в основному в 1963 році [9, с.26]. Всього, за цими підрахунками, в роки Великої Вітчизняної війни загинуло 1 мільйон 23 тисячі 100 радянських офіцерів [14, с.430]. Б. Соколов

провів своє дослідження, виключивши з числа загиблих офіцерів політруків та ін., тобто тих, кого за термінологією, прийнятій на Заході, називають військовими чиновниками. В нього вийшло близько 784 тис. загиблих бойових офіцерів Червоної Армії [9, с.27]. Для порівняння, безповоротні витрати офіцерів вермахту на Східному фронті за період з червня 1941 року і по листопад 1944 року склали 65,2 тис. чоловік [9, с.26].

Оцінки радянських військових втрат, за даними різних дослідників, суттєво різнилися. Так, французький військовий аташе в Москві генерал А.Гільйом оцінював втрати Червоної Армії у 7,5 млн. вбитих та 3 млн. померлих від ран. Загалом 10,5 млн. загиблих військовослужбовців [15]. На середину березня 1945 року британська оцінка радянських безповоротних військових втрат складала астрономічну величину – 30 млн. чоловік! [2, с.362]. Станом на 1 червня 1946 року за списками військових частин, лікувальних установ, військових комісаріатів і т.д. загиблими та тими, хто пропав безвісти вважалися 8.240.362 військовослужбовців, а через рік ця цифра зросла ще на 1.678.280 чоловік [4]. Тобто, станом на середину 1947 року вже було відомо, що на війні загинуло та пропало безвісти 9.918.582 червоноармійців, і ця цифра продовжувала зростати. А.Степанов і А.Уткін оцінюють кількість загиблих червоноармійців у 19,5 млн. чоловік [17, с.176].

У 1959 році була опублікована книга радянського полковника К.Д.Калінова, який перейшов на Захід, під назвою «Советские маршалы имеют слово», де він навів такі дані про радянські втрати: 8,5 млн. червоноармійців полягли на полі бою, 2,5 померли від ран та ще 2,6 млн. померли в полоні [2, с.311]. Загалом загинуло 13,6 млн. червоноармійців. Ці цифри були прийняті рядом закордонних дослідників за близькі до істинних цифр втрат Червоної Армії, і потрапили в книгу «Итоги второй мировой войны», яка була перекладена в СРСР у 1957 році [18, с.600]. В середині 60-х років вчені Східної Німеччини (колишня НДР) втрати Червоної Армії оцінили у 8 млн. загиблих [19, с.138].

Б.Ц.Урланіс у 1972 році оцінював втрати Червоної Армії у 10 млн. загиблих, а західні дослідники С.Максудов (у 1977 та в 1998 рр.), Р.Сівард (у 1991 році) та Ж.Дельма (у 1994 р.) – відповідно у 9,5 млн., 8,5 млн. та 8,6 млн. загиблих [20]. За підрахунками відомого радянського демографа В.Козлова військові втрати СРСР склали 15-20 млн. чоловік, в тому числі втрати Червоної Армії – 11-13 млн. загиблих [21, с.138]. За підрахунками генерал-полковника Д.Волгогонова, втрати Червоної Армії склали 10 млн. загиблих, а професор А.Мерцалов втрати Червоної Армії оцінював у 14 млн. загиблих, а втрати вермахту у 2,8 млн. загиблих [22, с.106;

23, с.137]. Станом на 2000 рік демограф А.Кваша визначав втрати Червоної Армії у 14,3 млн. загиблих [24].

Займалися статистикою втрат також і російські військові історики. В монографії [14, с. 237] ними наводиться цифра 8 млн. 668 тисяч 400 загиблих у Велику Вітчизняну війну червоноармійців, хоча, як зазначається в цьому ж джерелі, за роки війни було виписано всього 12 млн. 400 тисяч 900 «похоронок» [14, с.240]. Подібна розбіжність даних пояснюється тим, що російські військові історики не вивчали втрати партизан, підпільників, народних ополченців і т.д., які загинули в бою із зброєю в руках, а тому багатьма дослідниками ця цифра втрат вважається заниженою. Цікаво, що М.Солонін, опираючись на дані монографії [14] вивів вищу цифру загиблих червоноармійців – 10,72 млн., причому, на його думку, могло бути виписано 13,6 млн. «похоронок» [25, с.267], що співпадає з цифрою втрат, наведеною згадуваним вище полковником Каліновим. До речі, колишній міністр оборони СРСР, маршал Язов, який вперше озвучив цифру 8,668 млн. загиблих червоноармійців [26], у своєму інтерв'ю агентству РИА Новости 7 травня 2009 року визнав, що спочатку в комісії по підрахунку втрат, створеної за його наказом, вийшла цифра 11,2 млн. загиблих червоноармійців, але потім її «скоректували» в бік зменшення [27].

Є й інші оцінки втрат Червоної Армії. Згідно [28], маршал Конєв ще в 1962 році в приватній розмові оцінював втрати Червоної Армії у 10 млн. загиблих, американський дослідник Тімашев – у 12,2 млн., а французький статистик Бірабен та російський письменник Солженіцин – у 20 млн. загиблих червоноармійців. За даними А.Первишина, всього за роки війни загинуло 17,774 млн. червоноармійців [29, с.21]. Керівник Головної редакційної колегії «Книги пам'яті України» генерал армії І. Герасимов дав таку оцінку радянських втрат: 16,2 млн. безповоротно втрачених рядових і сержантів, 2 млн. офіцерів, та ще 3-4 млн. тих, хто пропав безвісти [30]. Всього 21,4 - 22,4 млн. загиблих, або тих, хто пропав безвісти військовослужбовців, причому 17,5 млн. з цього числа втрат припадає на Росію [30]. В електронному банку даних, що знаходиться на Поклонній горі в Москві, зібрана інформація про військовослужбовців Червоної Армії, які загинули або пропали безвісти у роки війни. Станом на 1995 рік була зібрана інформація про 19,5 млн. чоловік, а на 2011 рік – на 21 млн. чоловік [31; 32, с.165]. Хоча дані на деяких загиблих червоноармійців повторюються. Колишній помічник начальника ЦАМО полковник С.Ільєнков провів величезну роботу по виключенню дублерів з картотеки загиблих червоноармійців. За його даними, в роки війни було безповоротно втрачено 13,85 млн. червоноармійців, проте С. Ільєнков мав справу з базою даних на

кінець 2000 року, після чого вона продовжувала поповнюватись і далі [9, с.30,68]. Після С.Льєнкова цю роботу продовжив В.Слісєєв. Станом на травень 2010 року, за його даними, кількість безповоротно втрачених червоноармійців перевищила 15 млн. чоловік, хоча сам В.Слісєєв вважає більш реальною цифру 16 млн. безповоротно втрачених червоноармійців [33].

Б.Соколов вважає дані електронного банку неповними, і в якості аргументу наводить такий приклад: з 5 тис. загиблих червоноармійців, залишки яких були знайдені в 1994-1995 роках і особи яких вдалося встановити, біля 30% не числилися в архівах Міністерства оборони, а тому не потрапили в електронний банк даних [12, с.264]. Такий недобір пояснюється тим, що багато призовників призивалося безпосередньо у військові частини, оминаючи військкомати, а також те, що формуванням з'єднань народних ополченців, які несли в боях особливо великі втрати, займалися не військові, а партійні органи. Це все могло давати недоврахування мільйонів реальних призовників. За даними Б.Соколова, в роки війни загалом загинуло 26,9 млн. червоноармійців, з них 4 млн. померло в полоні [9, с.24], хоча, з іншого боку, він визнає, що точність його оцінок – плюс-мінус 5 млн. чоловік [2, с.268].

Додамо, що В. Ерліхман оцінює втрати Червоної Армії у 10,6 млн. загиблих, в тому числі 2,6 млн. з них померло в німецькому полоні [34, с.176], а К.Александров оцінює втрати Червоної Армії у 16-17 млн. загиблих [35]. В.Спасібо піднімає цю оцінку до 18,5 млн. загиблих та тих, хто пропав безвісти червоноармійців [36]. Найвищу оцінку людських втрат Червоної Армії дає І.Бунич: 8,5 млн. вбитих та 22 млн. померлих від ран (причому половина – від правця) [37, с.282], тобто загалом – 30,5 млн. чоловік. Таким чином, людські втрати Червоної Армії коливаються за різними оцінками в межах 8-30,5 млн. загиблих, утворюючи, в порядку зростання, наступний числовий ряд (в млн. загиблих): 8; 8,5; 8,6; 8,668; 9,5; 9,919; 10; 10,5; 10,6; 10,72; 11,2; 12,2; 13,6; 13,85; 14; 14,3; 15-16; 15-20; 16-17; 17,774; 18,5; 19,5; 20; 21; 21,4-22,4; 26,9; 30; 30,5.

Виникає питання, яка з наведених вище цифрових величин найбільш адекватно відображає людські втрати Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни?

Проаналізуємо цифру 8,668 млн. безповоротно втрачених червоноармійців, виведену авторами монографії [14]. Ця цифра в теперішній Росії вважається офіційною цифрою радянських втрат в роки Великої Вітчизняної війни. Більше того, вона була підтверджена Міжвідомчою комісією, створеною наказом Міністерства оборони РФ №143 від 23.10.2009 року [33]. Голова комісії, генерал-майор А.Кірілін підтвердив цю цифру втрат у 2011 році [38], зауваживши, що вона

базується на документах, хоча самі автори монографії зауважили, що ними не були враховані втрати партизан, підпільників, народних ополченців і т.д., які воювали проти ворога із зброєю в руках. А ці втрати були величезними. Наприклад, втрати партизан і підпільників оцінюються у 100-300 тис. загиблих [9, с. 54;39]. Про втрати ополченців можна скласти уяву на прикладі битви за Москву. Дані монографії [14, с.273-276] твердять, що під час Московської стратегічної оборонної операції (30 вересня – 5 грудня 1941 року) безповоротно втрати Червоної Армії склали 514.338 чоловік, а під час Московської стратегічної наступальної операції (5 грудня 1941 року – 7 січня 1942 року) – 139.856 чоловік. Разом, таким чином, в битві під Москвою загинуло та пропало безвісти 653.924 червоноармійців. Втрати народних ополченців не враховані, але в битві за Москву їх загинуло 320 тис. чоловік! [5]. Цифра 8.668.400 безповоротно втрачених червоноармійців включає в себе втрати армії та флоту – 8.509.300 чоловік, втрати прикордонних військ КДБ – 61.191 та внутрішніх військ МВС – 97.909 чоловік [40]. По категоріям втрат цифра 8.668.400 включає 5.226.800 вбитих та померлих від ран на етапах санітарної евакуації червоноармійців, 1.102.800 померлих від ран в госпіталях. Всього – 6.329.600 червоноармійців. Крім того, небойові втрати (померлі від хвороб, засуджені до розстрілу і т.д.) склали 555.500 чоловік [14, с.237]. Всього – 6.885.100. Решта 1,783 млн. – це ті, хто не повернувся з полону або загинув, воюючи на боці ворога.

Цифра загиблих радянських військовополонених, наведена вище, є сильно применшеною, якщо врахувати, що на Нюрнберзькому процесі фігурувала інша цифра: 3,9 млн. загиблих в німецьких концтаборах радянських військовополонених [25, с.266], що склало 68,42 % їх загальної кількості. Для порівняння, відсоток смертності в німецькому полоні серед британських військовополонених склав 1,15 %, французьких – 1,58 %, американських – 0,3 % [51,с.348]. Такий великий відсоток померлих в німецькому полоні радянських військовополонених був наслідком того, що Радянський Союз відмовився від співпраці з Міжнародним Червоним Хрестом, що зробило неможливим надання допомоги продовольством та медикаментами військовополоненим червоноармійцям [25, с.103]. Сучасні німецькі історики, на основі аналізу документів вермахту та СД вважають реальною цифру 2,2 – 2,6 млн. загиблих радянських військовополонених, з них 1,5 – 2 млн. загинули в першу воєнну зиму 1941-1942 рр. [25, с.266].

Окрім цього, авторами монографії [14] при обчисленні втрат Червоної Армії допущено купу грубих помилок. Ось, наприклад, одна з них. Центральний фронт в Курській стратегічній

оборонній операції (5-11 липня 1943 року) характеризувався такими показниками [14, с.285]:

Кількість з'єднань	Чисельність військ	Людські втрати під час операції			Середньодобові втрати
		безповоротні	санітарні	всього	
сд – 41, ід – 1, тк – 4, сбр – 5, отбр – 3, ур - 3	738.000	15.336	18.561	33.897	4.842

В Орловській стратегічній наступальній операції, яка почалася практично одразу після Курської оборонної операції і тривала з 12 липня

до 18 серпня 1943 року, показники по Центральному фронту були такими [14, с.286]:

Кількість з'єднань	Чисельність військ	Людські втрати під час операції			Середньодобові втрати
		безповоротні	санітарні	всього	
сд – 41, ід – 1, тк – 4, сбр – 3, отбр – 4, ур - 3	645.300	47.771	117.271	165.042	4.343

Порівняймо стовпчики цих двох таблиць. Перший стовпчик вказує, що за дві операції склад військ фронту практично не змінився: вибули дві стрілецькі бригади і прибула одна танкова бригада, що могло зменшити чисельність військ фронту на 5-7 тис. чоловік [16, с.226]. Тоді, за всіма законами арифметики на початку Орловської операції у військах фронту мало нараховуватися:

$$738.00 - 33.894 = 704.103 \text{ чоловік.}$$

Але друга таблиця твердить, що кількість військ фронту складала насправді 645.300 чоловік. Куди поділися:

$$704.103 - 65.300 = 58.803 \text{ червоноармійці?}$$

Тим більше, що втрата згаданих вище 5-7 тис. чоловік могла бути компенсована маршовим поповненням. На сусідній Воронезький фронт такі поповнення прибували [16, с.226]. Невже вони дезертирували в безлісих курських степах чи перейшли на бік німців? Ні, відповідь на це питання інша: 58.803 червоноармійці під час Курської оборонної операції були вбиті, поранені або пропали безвісти, але не потрапили у відповідні звіти про втрати. Таким чином, дійсні втрати Центрального фронту склали не 33.897 чоловік, а 97.700 чоловік. Тобто, реальні втрати в даному випадку в 2,73 рази перевищили декларовані.

Інший приклад. Перед початком Вісло-Одеської наступальної операції (12 січня – 3 лютого 1945 року) 1-ша армія Війська Польського, в якій 60% її особового складу, склали радянські громадяни [14, с.450], нараховувала 90,9 тис. чоловік, об'єднаних в 5 піхотних дивізій, одну кавбригаду та одну танкову бригаду [14, с.303]. В результаті операції було втрачено 1.066 військовослужбовців [14, с.303]. Отже, слід було очікувати, що на початок Східно-Прусської наступальної операції (10 лютого – 4 квітня 1945 року) 1-ша армія Війська Польського, склад якої не змінився (залишилися ті самі 5 піхотних дивізій, по одній танковій та кавбригаді), мала би

нараховувати 89.834 військовослужбовців. Насправді, як впливає з [14, с.305] на початок Східно-Прусської операції 1-ша армія Війська Польського нараховувала 75.6000 бійців. Куди поділися інші

$$89.834 - 75.600 = 14.234 \text{ солдати Війська Польського?}$$

Відповідь є такою ж. Вони загинули, були поранені чи пропали безвісти, але в статистичні звіти не потрапили. Отже, реальні втрати Війська Польського в цій операції склали не 1.066, а 15.300 військовослужбовців, що в 14,35 рази перевищило офіційно декларовані втрати. Дослідник з Німеччини А.Байербах знайшов у книзі [14] ще 17 подібних «ляпів» [41]. Тому дані авторів монографії [14] та групи генерала А.Кіріліна в Міністерстві оборони Росії не можна вважати достовірними, а, отже, і виведена ними цифра втрат – 8,668 млн. загиблих червоноармійців не може вважатися нижньою оцінкою втрат Червоної Армії. Це фактично визнав і сам генерал, заявивши, що «это цифра, которая подтверждена документами. Реальная цифра наверняка больше, но мы ее вряд ли когда-нибудь узнаем» [38].

Насправді це не так. Згадуваний вище С.Ільєнков, працюючи з картотеками персональних втрат Центрального архіву Міноборони Росії в Подольську, шляхом виключення з картотеки дублерів встановив цифру **13,85 млн. реально загиблих червоноармійців** [33]. А тому всі дані, які лежать нижче цієї цифри є применшеними. Його справу продовжив В.Єлісеєв, який встановив цифру 15 млн. загиблих червоноармійців у роки Великої Вітчизняної війни, хоча більш достовірною він вважає цифру 16 млн. загиблих червоноармійців [33]. На думку професора П.Поляна, в якості нижньої оцінки втрати Червоної Армії слід взяти цифру 15 млн. загиблих червоноармійців [33], яку ми і прийmemo.

Перейдемо до верхніх оцінок. Найвищою є оцінка згаданого вище І.Бунича: в роки Ве-

ликої Вітчизняної війни всього загинуло 30,5 млн. червоноармійців, в тому числі 8,5 млн. було вбито та 22 млн. померло від ран, причому половина з них померла від стовбняка (правця). Ця цифра втрат, на наш погляд, є сильно перебільшеною. За підрахунками Б.Соколова, в роки війни було поранено 22,8 млн. червоноармійців, в тому числі деякі – по кілька разів, а захворіло – 9,2 млн. [9, с.40]. Разом, таким чином, одержали поранення і перехворіли 32 млн. червоноармійців, а тому є досить сумнівним, щоб 68,75% їх кількості (22 млн. чоловік) померли.

Перейдемо до оцінок втрат Червоної Армії, які обстоює Б.Соколов у своїх монографіях [2; 9; 12; 16]. За його обчисленнями, загинуло в бою, померло від ран, хвороб, нещасних випадків, в результаті вироків трибуналів та самовбивств 22,4 млн. червоноармійців та ще 4 млн. червоноармійців померло в полоні (німецькому, фінському та румунському) [2, с.321-322]. Разом, таким чином, за його підрахунками, загинуло в роки війни 26,4 млн. червоноармійців. В [12, с.263] ним розглядається нижня та верхня вилки втрат: 26,3 млн. – 26,9 млн. загиблих червоноармійців.

Свої оцінки втрат Б.Соколов одержав наступним чином. Бралися дані Д.Волгогонова про безповоротні втрати Червоної Армії за 1942 рік. Ці втрати склали 5.888.236 чоловік, причому Д.Волгогоновим була проведена розбивка втрат по місяцях [42]. Ці дані порівнювалися з даними про уражених в боях, які наводилися в книзі колишнього начальника Головного військово-санітарного управління Червоної Армії Є.Смирнова [43]. В цій книзі наведена помісячна динаміка втрат Червоної Армії ураженими в боях з липня 1941 року по квітень 1945 року, але у відсотках. За 100% брався середньомісячний рівень втрат. Порівнюючи ці два джерела, одержувалася відповідна числова послідовність.

Наприклад, за січень 1942 року безповоротні втрати Червоної Армії склали, по Д.Волгогонову 628 тис. чоловік, що відповідає 112% у Є.Смирнова [42; 43, с.118], і т.д. В якості базового Б.Соколов запропонував взяти листопад 1942 року, оскільки тоді Червона Армія майже не понесла втрат полоненими, а лінія фронту була стабільна аж до 19 листопада [2, с. 320]. Б.Соколов вважав, що втрати в цьому місяці мали би бути враховані повніше, ніж в інші місяці, коли швидке переміщення фронту та штабів гальмувало облік втрат. За листопад 1942 року нараховувалось 413 тис. безповоротно втрачених червоноармійців по Д.Волгогонову, що відповідає 83% у Є.Смирнова, або в оберненому рахунку виходить, що 1% середньомісячного числа уражених в боях відповідає близько 5 тис. вбитих в бою, померлих від ран та хвороб червоноармійців [2, с. 320]. Таких відсотків, по Є.Смирнову, Б.Соколов нараховував 4.656 [2,

с.321]. Перемноживши вказане число відсотків на цифру 5 тис. вбитих та померлих від ран і хвороб червоноармійців, Б.Соколов оцінив втрати Червоної Армії у 23,28 млн. загиблих [2, с.321]. З цієї цифри втрат було вилучено 939.700 чоловік, які вважалися такими, що пропали безвісти, але після звільнення окупованих територій були знову призвані в Червону Армію [2, с.321]. Таким чином, була одержана цифра 22,34 млн. чоловік, яка за рахунок небойових втрат в тилкових військових округах була збільшена до 22,4 млн. чоловік [2, с.321]. Цифра 4 млн. померлих у ворожому полоні червоноармійців, по Б.Соколову, включає понад 3,9 млн. померлих в німецькому полоні, 19.276 померлих у фінському та 5,2 тис. померлих у румунському полоні червоноармійців [9, с.24-25]. Таким чином, отримана Б.Соколовим оцінка втрат Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни складає 26,4 млн. загиблих червоноармійців.

Критика підрахунків Б.Соколова (див. наприклад [44; 45]) в основному зводиться до того, наскільки коректно результати одного місяця бойових дій рівномірно екстраполювати на весь період радянсько-німецької війни. Але і сам Б.Соколов заявляє, що точність його розрахунків складає плюс-мінус 5 млн. загиблих [2, с.130]. Іншими словами, більш достовірною є цифра 21,4 млн., а не 26,4 загиблих від різних причин в роки війни червоноармійців. А тому, підсумовуючи все вищесказане, найбільш реальним інтервалом втрат Червоної Армії, є інтервал 15-20 млн. загиблих, встановлений демографами В.Козловим та П.Поляном [21; 33].

Чи можна цю вилку втрат ще більше звузити? Так, можна. Дані згаданого вище електронного банку даних на Поклонній горі в Москві містили інформацію про 19,5 млн. загиблих, а відповідні дані станом на 2010 рік – про 21 млн. загиблих червоноармійців. Але слід врахувати зауваження авторів публікацій [4] та [44, с.20] про те, що через погану постановку обліку бували випадки, коли один і той же загиблий червоноармієць фіксувався декілька разів. За даними автора публікації [4], такі помилки складають порядку 10% усієї кількості загиблих. Віднявши від 19,5 млн. 10% цього числа, одержуємо цифру 17,55 млн. загиблих червоноармійців. Аналогічним чином, з 21 млн. чоловік одержуємо цифру 18,9 млн. загиблих. Таким чином, реальна кількість загиблих в роки Великої Вітчизняної війни червоноармійців коливається в межах 17,55 – 18,9 млн. чоловік. Тобто верхня оцінка втрат є дуже близькою до цифри втрат, яку наводить В.Спасібо в [36] – 18,5 млн. загиблих, а нижня – до цифри втрат, яку наводить В. Первишин – 17,774 млн. загиблих [29]. За його підрахунками, втрати Червоної Армії склали 17,774 млн. загиблих, в тому числі загинули 15,47 млн. піхотинців, 337 тис. танкістів, 1,587 млн. артилеристів, 150

тис. льотчиків та 200 тис. моряків [29, с.121]. Втрати в озброєннях та в бойовій техніці, за обчисленнями В.Первишина, були такими: втрачено 15,47 млн. одиниць стрілецької зброї, 96,5 тис. танків та самохідних гармат, 317,5 тис. гармат та мінометів, 88,3 тис. літаків (включаючи не бойові втрати) та 351,8 тис. грузових автомобілів [29, с.121]. На наш погляд, цифра втрат Червоної Армії, виведена **В.Первишином**, є найбільш достовірною цифрою втрат Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни. В цю цифру втрат входять також 157.593 червоноармійців, які були розстріляні за вироками військових трибуналів [25, с.103]. 10 дивізій!

Важливим є етнічний аспект розглядуваної проблеми. Згідно даних професора Л.Рибаковського [13, с.96], до 1943 року основні втрати у Великій Вітчизняній війні несла Росія. Більш конкретно: в 1941 році втрати Росії склали 65% загальносоюзних втрат, в 1942 році – 77,1%, в 1943 році – 69,5%, в 1944 році – 51,8%, в 1945 році – 59,9% загальносоюзних втрат. Тобто, в перші роки війни, коли через відсутність, або недостатню кількість озброєнь та бойового досвіду Червона Армія несла величезні втрати, цей тягар, в основному, припадав на Росію. Шанси у новобранців Червоної Армії в ті часи повернутися додому цілими і неушкодженими були дуже малі. Ось дані по деяких регіонах Росії [36]:

Таблиця 1

Втрати новобранців Червоної Армії по деяким регіонам Росії

Назва регіону	Призвано у Червону Армію	Загинули, або пропали безвісти	Відсотки (%)
Мордовська АРСР	241.000	130.960	54,34
Омська область	540.000	277.096	51,31
Чувашська АРСР	208.229	106.470	51,13
Новгородська область	192.908	122.593	63,55

Росіяни складали більшість в бойових підрозділах Червоної Армії. Так, за даними Л.Рибаковського по 166 стрілецьких дивізіях, упродовж січня-червня 1943 року росіяни склали 63,8 - 65,6% їхнього особового складу [13, с.96-97], а в липні 1943 року під час боїв на Курській дузі серед бійців Воронезького фронту росіяни склали 75-76%, а українці 11% [46]. Ситуація почала змінюватися, коли Червона Армія почала звільняти Україну та Білорусію, і в її ряди почали вливатися новобранці-українці та новобранці-білоруси. Так, по згадуванім 166 стрілецьким дивізіям станом на 31 грудня 1943 року частка росіян упала до 58,3%, а частка українців зросла майже в 2 рази: з 11,8% - до 22,3%, а білорусів – з 1,9% до 2,7% [13, с.97]. Відповідно росіяни несли в роки війни найбільші втрати.

Навіть применшена, як показано нами вище, цифра 8.668.400 загиблих червоноармійців включає в себе 5.447.100 росіян (66,3% всіх втрат), 1.376.500 українців (15,9) та 251.400 білорусів (2,9%) [14, с.238]. Якщо виходити з більш високих втрат, які наводить генерал І.Герасимов, а саме 21,4 – 22,4 млн. безповоротно втрачених червоноармійців, то 17,5 млн. (або 78,1 – 81,8%) припадає на Росію [30]. На думку В.Козлова, загальні втрати російського народу в роки війни можна оцінити у 20 млн. загиблих [47, с.36].

Щодо участі євреїв у Великій Вітчизняній війні, то, згідно з ізраїльськими даними, безпосередньо участь в бойових діях брало 500 тис. єв-

реїв, з числа яких в боях і в німецькому полоні загинуло 200 тис. чоловік [48, с.552].

Не повезло в роки війни поволзьким народам: марійцям, мордві, чувашам, удмуртам та казанським татарам. Вони знали російську мову і працювали в таких галузях народного господарства, які не давали «броні» від відправки на фронт [47, с.36]. А тому вони в масовому порядку призивалися в частини діючої армії. І, навпаки, через погане знання російської мови мобілізованих із Середньої Азії досить рідко брали в бойові частини [48, с.36]. Ось конкретний приклад. За переписом населення СРСР 1939 року, в країні проживало 1,456 млн. мордвинів, 1,369 млн. чувашів та 1,229 млн. таджиків [49, с.110-112], тобто їхня чисельність була приблизно однаковою. Але а роки війни загинуло, згідно з [14, с.238] по 66,3 тис. мордвинів та чувашів, і тільки 22,9 тис. таджиків. Тобто таджиків загинуло майже в три рази менше. Але дані монографії [14], як показано нами вище, містять применшені цифри втрат. Як ці цифри втрат корелюють із справжніми втратами показав В.Спасібо у публікації [50] на прикладі Республіки Татарстан. В бойових діях брало участь 700 тис. уродженців Республіки Татарстан, або 23% від загальної чисельності населення республіки станом на 1939 рік. Раніше вважалося, що з війни не повернулося 87 тис. чоловік. Після того, як було видано 27 томів Республіканської Книги Пам'яті на російській і татарській мовах виявилось, що насправді загинуло, або пропало безвісти 360 тис. чоловік, або

12% довоєнної чисельності населення республіки. Станом на 2010 рік кількість загиблих в роки війни уродженців Республіки Татарстан складає 427 тис. чоловік, або 61% тих, хто пішов на фронт.

Таким чином, втрати Червоної Армії в роки Великої Вітчизняної війни обчислені нами в **17,774 млн.** загиблих та тих, хто пропав безвісти. Далі розглянемо питання, якими були втрати Німеччини та її союзників, і як ці втрати співвідносилися з втратами Червоної Армії.

1. Кашурко С. Печать беспамятства // Независимое военное обозрение. – 2004. – 18 июня.
2. Соколов Б.В. Вторая мировая: факты и версии. – М.: АСТ–ПРЕСС КНИГА, 2005. – 432 с.
3. Родина – 1991. – №8. – С.16.
4. Герасимов П. Мертвые души Великой Отечественной // Независимая газета. – 1999. – 22 июня. – С.3.
5. Осипов С. Увечный огонь // Аргументы и факты в Украине. – 2007. – №19. – С.11.
6. Михайлов В. Последний солдат еще не похоронен // Независимое военное обозрение. – 2008. – 5 сентября.
7. Телеканал «1+1». Передача ТСН. – 2007 – 4 травня.
8. Правда Виктора Суворова – 2. Восстанавливая историю Второй мировой. – М.: ЯУЗА–ПРЕСС, 2007. – 318 с.
9. Соколов Б.В. Кто воевал числом, а кто – умением. – М.: Яуза–пресс, 2011. – 288 с.
10. Буровский А.М. Великая Гражданская война 199 – 1945. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 496 с.
11. История населения Земли // Материал из Википедии – свободной энциклопедии.
12. Соколов Б.В. Красный колосс. Почему победила Красная Армия? – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 352 с.
13. Рыбаковский Л. Великая Отечественная: людские потери России // Социс. – 2001. – №6. – С. 85-98.
14. Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 608с.
15. Encyclopaedia Britannica. – V.12. – 1958. – 723 p.
16. Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – Вече, 2000. – 480 с.
17. Степанов А.И., Уткин А.И. Россия и СССР в войнах XX столетия: статистическое исследование (рецензия) // Отечественная история. – 2003. – №3. – С. 175-177.
18. Итоги Второй мировой войны / Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит.-ры, 1957. – 640 с.
19. Всемирная история: Даты и события. – М.: Международные отношения, 1968. – 320 с.
20. Филимошин М. Военные потери Вооруженных Сил СССР. – Военно-исторический центр Вооруженных Сил Российской Федерации. – [http:// demography.ru /xednay/demography/facts/4rotmistr/filimoshin – www.html](http://demography.ru/xednay/demography/facts/4rotmistr/filimoshin-www.html)
21. Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов // История СССР. – 1989. – №2. – С.132 – 139.
22. Волгогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина // Октябрь. – 1989. – №7. – С. 98-152.
23. Мерцалов А.Н. Один к пяти // Родина. – 1991. – №6-7. – С.130-138.
24. Военно-исторический журнал. – 2000. – №2. – С.22.
25. Солонин М.С. Фальшивая история Великой войны. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 320 с.
26. Правда. – 1990. – 8 мая.
27. Язов Дм. Военные потери СССР в Великой Отечественной войне составили 8 млн. 644 тыс. человек – РНА Новости. – 7 мая 2009 года. – http://www.rian.ru/defence_safety/20090507/170221736.html
28. Потери СССР и Германии в Великую Отечественную войну. Часть I (23.03.2010). – <http://vespig.wordpress.com/2010/03/23/>
29. Первышин В.Г. Людские потери в Великой Отечественной войне // Вопросы истории. – 2000. – №7. – С.116-122.
30. Український історичний журнал. – 1995. – №3. – С.11.
31. Ларин М.В., Банасюкевич В.Д. Информационный потенциал автоматизированного банка данных о безвозвратных потерях в годы Великой Отечественной войны // Людские потери в Великой Отечественной войне: Сборник статей. – СПб, 1995. – С.68.
32. Щербина А. Ушли под дерн // Вокруг света. – 2011. – № 6. – С.164-167.
33. Полян П. Потери «от» и «до» // Время новостей. – 2010. – № 88. – 25 мая.
34. Эрлихман В. Потери народонаселения в XX веке: Справочник. – М.: Русская панорама, 2004. – 215 с.
35. Александров К.О Сталине, Власове и военных потерях – http://www.pk25.ru/news/russia/10_05_10_aleksandrov_o_staline_vlasove_i_voennykh.html
36. Спасибо В. Сколько людей погибло в Великой Отечественной войне? (4.05.2011) - [http://www. news-land.ru/news/detail/id/692338/cat/42/](http://www.news-land.ru/news/detail/id/692338/cat/42/)
37. Бунич И. Операция «Гроза». Ошибка Сталина. – М.: Изд-во Яуза, 2008. – 688 с.
38. Осипов С. Генерал убитых армий // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – №28. – С.10.
39. В списках не числятся – <http://memory.dag.com.ua/browse/php>

40. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне составили 26,6 млн. человек (7.05.2010) – http://www.rus-imperia.info/news/id_3310.html
41. Байербах А. «Гриф секретности» Кривошеева и проблемы с подсчетом потерь СССР в Великой Отечественной войне – http://www.solonin.org/other_a_bajerbah_grif_sekretnosti
42. Волкогонов Д. Мы победили вопреки бесчеловечной системе // Известия. – 1993. – 8 мая. – С.5.
43. Смирнов Е.И. Война и военная медицина, 1939 – 1945 гг. – 2-е изд. – М.: Медицина, 1979. – 526 с.
44. Нехамкин С., Архангельский Т. Когда считать мы стали раны... Можно ли установить наши потери в годы войны? // Известия. – 2005. – 6 мая. – С.17, 20.
45. Литвиненко В., Васильев В. О «подсчетах» боевых потерь в ходе Великой Отечественной войны доктора филологии Бориса Соколова - http://www.genstab.ru/kia_39-45_nvo.htm
46. Военно-исторический журнал. – 2009. – № 1. – С.24.
47. Козлов В.И. Великая Отечественная: воспоминания и размышления // Этнографическое обозрение. – 1995. – № 2. – С.22-39.
48. Бовин А. Записки ненастоящего посла. – М.: Захаров, 2000. – 816 с.
49. Большая Светская Энциклопедия. – 2-е изд., т.50: СССР. – М.: БСЭ, 1951. – 764 с.
50. Спасибо В. Зачем врут? (20.05.2010) - <http://viperson.ru/wind.php?ID=626440>.
51. Семененко В.И., Радченко Л.А. Великая Отечественная: как это было... – Харьков-Белгород: Книжный клуб, 2009. – 412 с.

РЕЗЮМЕ

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПОТЕРЬ ПРОТИВОБОРСТВУЮЩИХ СТОРОН И УКРАИНСКОГО НАРОДА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ. Часть 2.

Лавер А. Г. (Ужгород)

В статье изучаются вопросы военных потерь Советского Союза, Германии и их союзников в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. Также рассматриваются потери гражданского населения СССР и украинского народа в этой войне.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, общие потери населения, военные потери

SUMMARY

STATISTICAL ANALYSIS OF THE HUMAN LOSSES OF HOSTILITY SIDES AND UKRAINIAN NATION IN THE YEARS OF THE GREAT PATRIOTIC WAR. Part 2.

O. Laver (Uzhhorod)

The article deals with the military losses of the USSR, Germany and their allies in the Great Patriotic war. The losses of the peaceful people of the USSR and Ukrainian nation are under the consideration.

Keywords: Great Patriotic War, general losses of population, military losses